

rinin ortalama büyüklüğünün üç ile beş bin kelime arasında olduğunu tahmin ediyor. Buna karşılık büyük Avrupa dillerine ait ikidilli bir küçük sözlük tipik olarak en azından elli bin madde içerir. Daha büyüklerinde bu sayı yetmiş-seksen bine çıkar. Orta büyüklükte tekdilli İngilizce sözlüklerde yüz bin civarında madde bulunur. *Oxford English Dictionary*'nin kısaltılmamış tam baskısındaki madde sayısı bunun üç katı kadardır. Tabii bu sözlükte pek çok eskimiş kelime bulunur ve İngilizce konuşan ortalama biri bu kelimelerin ancak bir bölümünü bilir. Kimi araştırmacıların tahminine göre, İngilizce konuşan ortalama bir üniversite öğrencisinin pasif kelime dağarcığı (yani aktif olarak kullanmasa da tanıdığı kelimeler) kırk bin dolayındadır. Bir başka kaynak ise bir üniversite hocasının pasif kelime dağarcığını yetmiş üç bin olarak tahmin ediyor.

Yazılı bir geleneğe sahip olan ve olmayan diller arasındaki büyük farkın sebebi ortadadır: Yazısı olmayan topluluklarda tam da pasif kelime dağarcığı diye bir şey olmadığı için kelime hazinesi ciddi biçimde sınırlanmış olur. Bir kuşak belli bir pasif kelime dağarcığına sahip olsa bile bunlar sonraki kuşağa aktarılamayacaktır: Bir kuşak tarafından aktif olarak kullanılmayan bir kelime, sonraki kuşak tarafından duyulmadan kalacak ve tamamen unutulacaktır.

Morfoloji

Kelime dağarcığının kültüre bağımlılığı ne şaşırtıcıdır ne de tartışmalı. Ancak toplum yapısının dilin *grameriyle* ilgili alanların karmaşıklığını, mesela morfolojiyi etkilediğini öne sürmeye kalktığımızda tehlikeli sulara girmiş oluruz. Bağımsız kelimelerin dizilimi ile değil de, kelimelerin yapısı içinde aktarılan bilgi açısından diller oldukça değişkenlik gösterir. Mesela İngilizcede *walked* (yürümek - geçmiş zaman) ya da *wrote* (yazmak - geçmiş zaman) gibi fiiller eylemin geçmişte oluşunu fiilin içinde ifade eder, ama eylemin öznesini belli etmez; bunun için *you* (sen), *we* (biz) gibi ayrı bir kelime gerekir. Arapçada hem zaman hem de özne fiilin içinde bulunur; mesela *katabn*, gibi bir kelime "biz yazdık" anlamını taşır. Buna karşılık Çince eylemin ne zamanı ne de öznesi fiilin kendisi ile aktarılır.

İsimlerin içine gömülü bilgi miktarı da dilden dile değişir. Hawai dilinde tekillik veya çoğulluk ayrımı ismin kendisinde gösterilmez; bunun için ayrı kelimeler kullanılır. Bunun gibi Fransızcada isimlerin çoğunun tekil ve çoğul halleri aynı şekilde seslendirilir; mesela *jour* (gün) ve *jours* (günler) tamamen aynı şekilde telaffuz edilir, farkın duyulur hale gelmesi için *le* veya *les* harfitariflerini (artikel) kullanmak gerekir. Öte taraftan İngilizcede tekil ve çoğul haller arasındaki fark kelimenin kendisinde duyulur. Kimi diller sayı konusunda daha ince ayrımlar da yapar ve çift sayıda olan nesneleri özel biçimlerde belirtir. Doğu Almanya'da küçük bir bölgede konuşulan bir Slav dili olan Sorbçada, *hrod* (bir kale), *hródaj* (iki kale) ve *hródy* ([üç veya daha çok sayıda] kaleler) ayrı biçimlerde söylenir.

Zamirlerle belirtilen bilgi de dilden dile değişir. Mesela Japoncadaki işaret zamirleri modern İngilizcedekinden daha inceliklidir. İngilizce yakındaki nesneler için *this* (bu) ve uzaktaki nesneler için *that* (o) zamirleriyle yetinirken, Japonca üçlü bir ayrım yapar*: konuşana yakın nesneler için *koko* (bu), dinleyene yakın nesneler için *soko*, ikisinden de uzak nesneler için *asoko* (o). Buna karşılık İbranice hiç bu ayrımlara girmez, uzaklığa bakmadan tek bir işaret zamiri kullanır.

Kelimenin içinde bulunan bilgi miktarı toplumun karmaşıklığıyla ilintili midir? Mesela avcı-toplayıcı kabilelerin kısa basit kelimelerle konuşması daha mı muhtemeldir? Buna karşılık, ileri uygarlıkların dilleri kelimelerin içine daha ayrıntılı bilgi yerleştirmeye mi eğilimlidir? 1992 yılında dilbilimci Revere Perkins elli dilin istatistiksel değerlendirmesini yaparak tam da bu soruları incelemeye soyundu. Ele aldığı toplumları, antropologların saptamış olduğu (nüfusun büyüklüğü, toplumsal tabakalar, geçimlik ekonominin türü ve yapılan işlerde uzmanlaşma gibi) bir dizi kritere dayanarak, kabaca beş karmaşıklık kategorisine ayırdı. En basit düzeyde, birkaç aileden oluşan, kalıcı bir yerleşimleri olmayan, bütünüyle avcılık ve toplayıcılığa bağımlı ve aile dışında bir otorite yapısı bulunmayan "çeteler" vardı. İkinci kategori başlangıç düzeyinde tarım yapan, yarı kalıcı yerleşimleri ve asgari ölçüde toplumsal örgütlenmeleri olan biraz daha büyük topluluklardı. Üçüncü kategori, yiyeceklerinin ço-

* Türkçedeki bu, şu ve o işaret zamirleri gibi, ama tam olarak aynı değil. -ç.n.

ğunu tarımla üreten, kalıcı yerleşimleri olan, birkaç zanaatta uzmanlaşmanın görüldüğü ve bir biçimde bir otorite figürüne sahip kabilelerden oluşuyordu. Dördüncü kategoride, yoğun tarım üretimini, küçük kasabalar, zanaatlarda uzmanlaşma ve bölgesel otoriteleriyle, kimi zaman "köylü toplumları" olarak adlandırılan toplumlar bulunuyordu. Beşinci kategori ise büyük nüfuslu, karmaşık toplumsal, politik ve dinsel örgütlenmeye sahip şehirleşmiş toplumlara aitti.

İncelediği toplumların dillerindeki kelimelerin karmaşıklığını ölçmek için Perkins yukarıda sözünü ettiklerime benzer (isimlerde çoğulluğun, fiillerde kiplerin belirtilmesi ve olayların yerini, zamanını ve olaya katılanları belirleyen bilgi parçacıklarının gösterimi gibi) semantik özelliklerden oluşan bir liste çıkardı. Sonra her dilde bu özelliklerin ne kadarının kelimelerin içinde, ne kadarının bağımsız kelimelerle ifade edildiğini inceledi. Yaptığı analiz bir toplumun karmaşıklık düzeyi ile kelimelerin içinde ifade edilen ayrımların sayısı arasında anlamlı bir bağıntı olduğunu gösterdi. Ama Ali'nin, Ahmet'in, Mehmet'in sandığı gibi karmaşık toplumların daha karmaşık kelime yapılarına sahip olması söz konusu değildi. Tam tersine: Toplumun karmaşıklığıyla kelime yapısının karmaşıklığı arasında bir ters bağıntı vardı! Toplum ne kadar basitse, o kadar çok bilgi kelimelerin içinde gösteriliyor; toplum ne kadar karmaşıkta, o ölçüde daha az semantik ayrım kelimelerin içinde ifade ediliyordu.

Belki de kendilerini eşitlik vaazına fazlaca kaptırmış dilbilimcilerin ilgi göstermemesi yüzünden, Perkins'in çalışması zamanında pek bir heyecan dalgası yaratmadı. Ama yakın zamanlarda, bilhassa yüzlerce dilin gramer özelliklerini içeren veri tabanları aracılığıyla daha fazla bilgi erişilebilir hale gelince, çok daha fazla sayıda dil klimesini incelemek kolaylaştı ve son birkaç yıl içinde benzer nitelikte birkaç araştırma daha yapıldı. Perkins'in incelemesinden farklı olarak son çalışmalar, toplumları kültürel karmaşıklıklarına göre az sayıda geniş kategoriye ayırmak yerine, belirlemesi daha kolay, istatistiksel analize daha yatkın olan tek bir ölçü kullanmayı tercih ediyor: bir dili konuşanların sayısı. Elbette bir dili konuşanların sayısı sosyal yapılarının karmaşıklığının ancak kaba bir göstergesidir, ama yine de oldukça uygundur: Bir uçtaki en basit toplumların dilleri yüzden az kişi tarafından, öbür uçtaki karmaşık şehirleşmiş toplumların dilleri tipik olarak milyonlarca kişi tarafından konuşulur.

Son çalışmalar Perkins'in sonuçlarını kuvvetle destekliyor ve büyük toplumların dillerinin daha basit kelime yapısına sahip olmaya, küçük toplumların dillerinin ise kelimelerin içine çok sayıda semantik ayrım kodlamaya eğilimli olduğunu gösteriyor.

Bu bağıntı nasıl açıklanabilir? Bir şey açıkça bellidir: Bir dilin morfolojik karmaşıklığı genellikle o dili konuşanların bilinçli tercihinin ya da tasarlanmış planlarının sonucu değildir. Fiillerin ya da isimlerin sonuna hangi takıların takılması gerektiği, siyasi parti tartışmalarına pek konu edilmez neticede. Öyleyse, basit toplumlarda kelimeler daha ayrıntılı olmaya eğilimliyse bunun nedeni, dilin zaman içinde izlediği, doğal ve önceden tasarlanmamış patikalarda aranmalıdır. *The Unfolding of Language* adlı kitabımda, kelimelerin birbirine zıt yaratıcı ve yok edici güçler tarafından sürekli tartaklandığını göstermiştim. Yok edici güçler, enerjilerini insanların pek enerjik olmayan bir özelliğinden alır: tembellikten. Zahmetten kaçınma eğilimi konuşanları telaffuzda kestirmelere sevk eder ve bu kestirmelerin zaman içinde biriken etkisi bir dizi eki hafifleterek ve hatta silerek kelime yapısını daha basit hale getirir. İlginçtir, karmaşık yeni kelime yapılarının yaratılmasının arkasında da yine aynı tembellik yatar. Tekrar edile edile sık sık bir arada söylenen iki kelime zamanla aşınabilir ve tek bir kelime halinde kaynaşabilir. İngilizcedeki *I'm, he's, o'clock, don't, gonna* gibi kullanımları düşünün. Bu yolla daha karmaşık kelimeler ortaya çıkabilir.

Morfolojik karmaşıklığın düzeyi, uzun vadede yaratıcı ve yok edici güçlerin dengesi tarafından belirlenir. Eğer yaratıcı güçler hâkimse, en azından kaybedilenler kadar önek ve sonek yaratılıyorsa, dil kelime yapısındaki karmaşıklığı korur veya artırır. Eğer erozyona uğrayan ekler yaratılanlardan daha çoksa, kelimeler zamanla basitleşir.

Hint-Avrupa dillerinin son bin yıllık tarihi ikinci durumun çarpıcı bir örneğidir. On dokuzuncu yüzyıl Alman dilbilimcisi August Schleicher'in Gotça upuzun *habaidediama* (sahip olmak fiilinin şart kipi geçmiş zamanında, birinci çoğul şahısta çekimi) fiili ile modern İngilizcedeki akrabası tek hecelik *had* fiilini karşılaştırması ve modern biçimi, bir dere yatağında yıllarca sürüklenip kolu bacağı kopan, sonunda cilalanmış taştan bir silindire dönen bir heykele benzetmesi akıllardadır. Benzer bir sadeleşme örüntüsü isimlerde

de açıkça bellidir. Altı bin yıl kadar önce, antik çağlarda konuşulan Proto-Hint-Avrupa dili, ismin cümle içindeki işlevini hassas bir şekilde ifade eden oldukça karmaşık bir hal ekleri sistemine sahipti. İsmi sekiz farklı hali vardı ve bunların çoğunda tekil, çoğul ve ikili durumlar için farklı biçimler bulunuyor, her isim için toplam yirmi civarında farklı ekten oluşan girift bir ağ göze çarpıyordu. Ancak son birkaç bin yıl içinde, Proto-Hint-Avrupa dilinden türeyen dillerde bu girift ağ aşındı ve daha önce eklerle aktarılan bilgi bağımsız kelimeler aracılığıyla ifade edilmeye başladı (mesela İngilizcede köken, yönelme, aracılık ve birliktelik ifade eden *of, to, by, with* gibi edatlar). Yani birtakım sebeplerle güç dengesi, karmaşık morfolojinin yok edilmesi yönünde bozuldu: Eski ekler aşınırken, nispeten yeni kaynaşmalar gerçekleşti.

Yaratma ve yok etme dengesinin toplumun yapısıyla bir ilgisi olabilir mi? Küçük toplumlardaki insanların iletişim biçimlerinde yeni kaynaşmaları teşvik eden bir şeyler olabilir mi? Ya da toplumlar büyüyüp karmaşıklaştığı zaman, iletişim örüntülerinde dengeyi kelime yapılarını sadeleştirme yönünde bozan bir şeyler olabilir mi? Şimdiye kadar önerilen cevapların tamamı bir temel etkenden hareket eder: tanışlarla iletişim ile yabancılarla iletişim arasındaki farklılık.

Kalabalık toplumlarda yaşayan bizlerin ne kadar sık yabancılarla iletişim kurduğumuzu teslim etmek için son bir hafta içinde tanışık olmadığınız halde konuştuğunuz kişileri bir sayın. Büyük bir şehirde, normal ölçülerde aktif bir yaşam sürüyorsanız, bunların sayısı hatırlayamayacağınız kadar çok olur: dükkândaki tezgâhtarlardan taksi şöförlerine, telefondaki pazarlamacılardan garsonlara, kütüphane görevlilerinden polislere, kaloriferi tamir için eve gelen tesisatçıdan filanca sokağa nasıl gidileceğini size soran sokaktaki adama kadar bir sürü kişi. Bunlara size tamamen yabancı olmayan ama pek tanımadıklarınızın oluşturduğu ikinci bir halka ekleyin: arada sırada işte, okulda, spor salonunda karşılaştıklarınız. Son olarak da kendileriyle doğrudan konuşmadığınız halde yolda, otobüste, televizyonda konuşmalarını duyduğunuz kişilerin sayısını ekleyin. Böylece hepsi hepsi bir hafta içinde, kocaman bir yabancılar kalabalığının konuşmalarına maruz kaldığınız ortaya çıkacaktır.

Küçük toplumlarda durum kökten farklıdır. Birkaç düzine insandan oluşan yalıtılmış bir kabilenin üyesiyseniz bir yabancıyla karşılaşmazsınız; karşılaştığınız bile, sohbet etme fırsatı yakalamadan önce ya siz onu mızraklamış olursunuz ya da o sizi. Konuştuğunuz herkesi son derece iyi tanırırsınız, konuştuğunuz herkes de sizi son derece iyi tanır. Arkadaşlarınızı ve akrabalarınızı da tanır, gittiğiniz yerleri, yaptığınız işleri de bilirler.

Peki ama bu neden önemli olsun? Konuyla ilgili etkenlerden biri, yabancılarla iletişime kıyasla tanışlar arasındaki iletişimin kısa ve yoğun ifade yollarına daha fazla imkân tanınmasıdır. Ailenizden birine ya da yakın bir arkadaşınıza ikinizin de iyi tanıdığı insanlara ilişkin bir şey anlattığınızı düşünün. Konuştuğunuz bağlamdan anlaşılacağı için açık olarak dile getirmenize gerek olmayan muazzam bir ortak bilgi miktarı söz konusudur. "O ikisi oraya geri gitmiş" dediğinizde, sizi dinleyen kişi "o ikisi" kimlerdir, "ora" neresidir gibi noktaları gayet iyi anlayacaktır. Şimdi bir de aynı hikâyeyi sizi hayatta görmemiş, nerede yaşadığınızı, ne yaptığınızı bilmeyen yabancı birine anlattığınızı düşünün. Bu durumda "Sonra kız kardeşim Margaret'in nişanlısı, eski kız arkadaşının kocasıyla, bir zamanlar Margaret'in tenis hocasıyla buluştukları, nehir kenarındaki lüks semtte bulunan eve geri gitmiş" filan demeniz gerekecektir.

Daha genel bir anlamda, yakın tanışlarla elinizin altındaki şeylerden bahsederken daha kısa ve öz konuşabilirsiniz. Sizi dinleyenle paylaştığınız ortak zemin ne kadar büyükse, olayların yerine, zamanına ve katılımcılarına "işaret edip geçmek" o ölçüde daha sık yapılabilir. Böyle "işaret etme" ifadeleri ne kadar sık kullanılırsa başka kelimelerle kaynaşmaları, eklere ve başka morfolojik öğelere dönüşmeleri o kadar daha muhtemel olur. Dolayısıyla, yakın tanışların oluşturduğu toplumlarda daha fazla "gösterme" bilgisinin kelimelerin içine yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Öte taraftan, birbirine yabancı kişiler arasında fazla miktarda iletişim gerçekleşen daha büyük toplumlarda, daha fazla bilginin sadece işaret edilmekle kalmayıp açıkça ve ayrıntılı olarak ifade edilmesi gerekir. Mesela basit bir "oraya" yerine "[bir zamanlar ... buluştukları] eve" gibi bir yancümle kullanımı geçecektir. Kısa ve özlü işaret edici kelimeler daha seyrek kullanıldıkça, kelimelerle kaynaşıp onların parçası haline gelmeleri ihtimali de azalır.

Küçük ve büyük toplumlar arasındaki morfolojik karmaşıklık farklarını açıklayabilecek bir başka etken, farklı dillerle, hatta aynı dilin farklı çeşitlemeleriyle karşı karşıya kalma sıklığıdır. Küçük tanımlar toplumunda herkes dili birbirine çok benzer bir biçimde kullanır. Büyük toplumlarda ise bir dilin sayısız farklı çeşitlemeleriyle karşılaşılır. Son bir hafta içinde işittiğiniz onca yabancıların arasında muhtemelen birçoğu sizin dilinizi sizden tamamen farklı bir türde -farklı bir bölgesel ağızla, farklı bir toplumsal arka plana sahip olanların diliyle ya da yabancı bir dilin telaffuzuyla- konuşuyordu. Yetişkin yaşta dil öğrenenler ekler, takılar ve başka türden kelime içi değişikliklerle başa çıkmakta özellikle zorlandığı için, farklı çeşitlemelerle temasın kelime yapısında sadeleşmeyi teşvik ettiği bilinir. Norman Fethi'nin ardından İngiliz dilinin durumu tam da buna örnektir. On birinci yüzyıla kadar İngiliz dili, bugünün Almancasına benzeyen girift bir kelime yapısına sahipti. Hiç kuşkusuz farklı diller konuşan insanların birbiriyle teması yüzünden bu karmaşıklık 1066'yı izleyen dönemde büyük ölçüde ortadan silindi.

Kelimelerin yapısındaki küçük farklar bile anlaşılma zorlukları doğurabildiği için, sadeleşme baskısı aynı dilin farklı çeşitlemelerinin birbiriyle teması durumunda da ortaya çıkabilir. Farklı lehçe ve ağızları kullananların sık sık iletişim kurduğu büyük toplumlarda morfolojinin sadeleşmesi yönündeki baskının daha büyük olması, dilin çeşitlemelerini konuşanlarla pek az temas kurulan küçük ve türdeş toplumlardaysa basitleşme baskısının daha hafif olması beklenir.

Son olarak, yeni morfolojilerin yaratılmasını yavaşlatan ve karmaşık bir toplumun alametifarikası olan bir etken daha vardır: okuryazarlık. Yazıda kelimelerin arasında bırakılan boşluklar akıcı bir konuşmada aslında bulunmaz, dolayısıyla sık sık birlikte görülen iki kelime kolayca kaynaşıp birleşebilir. Buna karşılık yazılı dilde kelimeler gözle görülür bağımsız bir varlık kazanarak dili konuşanların kelimeler arasındaki sınırlara ilişkin algısını güçlendirir. Bu, okuryazar toplumlarda yeni kaynaşmaların asla olmayacağı anlamına gelmez. Ama yeni kaynaşmaların oluşma hızı hatırı sayılır ölçüde düşebilir. Kısacası yazı, yeni karmaşık kelime yapılarının ortaya çıkışını geciktiren bir karşı kuvvet olabilir.

Yukarıdaki üç etkenin toplumların ve morfolojilerin karmaşıklığı arasındaki ters bağıntıyı açıklayan hikâyenin tamamı olup olma-

dığını kimse bilmiyor. Ama en azından kelimelerin yapısıyla toplumun yapısı arasındaki ilişkiyi tam bir muamma olmaktan çıkaran akla yatkın açıklamalar bulunuyor. Maalesef aynı şey dilin farklı bir alanında kanıtlanmış bir başka istatistiksel bağıntı için söylenemez.

Ses Sistemi

Diller ses dağarcıklarının büyüklüğü açısından büyük ölçüde değişiklik gösterir. Papua Yeni Gine'deki Rotokas dili sadece altı farklı sessize (p, t, k, b, d, g) sahiptir. Hawaii dilinde sekiz sessiz vardır. Bunlara karşılık Botswana'daki !Xóõ dilinde dil şaklatmaları dışında kırk yedi sessiz ve kelimelerin başında duyulan yetmiş sekiz farklı dil şaklatması bulunur. Seslilerin sayısı da epey değişkendir. Avustralya dillerinin çoğunda üç (u, a, i), Rotokas ve Hawaii dillerindeyse beş (a, e, i, o, u) sesli varken, İngilizcede (farklı ağızlara göre) on iki ya da on üç sesli ve sekiz çiftsesli bulunur. Rotokas dilinde toplam olarak sadece on bir ses (altı sesli ve beş sessiz) varken, Xóõ dilinde bu sayı 140'ı geçer.

2007'de Jennifer Hay ve Laurie Bauer adlı dilbilimciler iki yüzden fazla dilin ses dağarcığının istatistiksel analizinin sonuçlarını yayımladı. Dili konuşanların sayısı ile ses dağarcığının büyüklüğü arasında anlamlı bir bağıntı bulmuşlardı: Toplum ne kadar küçük olursa, dillerinde o kadar az sayıda farklı sesli ve sessiz oluyor, toplum ne kadar büyükse ses sayısı da o kadar artıyordu. Tabii bu sadece istatistiksel bir bağıntıdır: Her küçük toplumun dilinin mutlaka az sayıda sese sahip olması gerektiğini (ya da büyük toplumlar için tersini) göstermez. On yedi milyon kişi tarafından konuşulan Malay dilinin sadece altı sesli ve on altı sessizi, yani toplam yirmi iki sesi vardır. Öte yandan yalnız elli bin kişinin konuştuğu Faroe dili elli civarında sesle (otuz dokuz sessiz ve ondan fazla sesli) Malay dilini ikiye katlar.

Yine de istatistiksel bağıntıya bakıldığında bu ilişki oldukça sağlam görünür. Bu yüzden tek akla yatkın sonuç, küçük toplumların iletişim tarzlarında daha küçük bir ses dağarcığını teşvik eden bir şeylerin olduğu, büyük toplumlarda ise bir şeylerin yeni fonemlerin ortaya çıkması eğilimini desteklediğidir. Sorun, bunun neden